

Tautosakos darbai 65, 2023, p. 193–198
ISSN 1392-2831 | eISSN 2783-6827
DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.23.65.10>

Tautinė politika 1944–1956 metų Lietuvoje

VIKTORIJA ŠEINA-VASILIAUSKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
seina.vasiliauskiene@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0943-1187>

Vladas Sirutavičius, *Politinė galia ir lietuviškas etniškumas. Vėlyvasis stalinizmas ir ankstyvoji destalinizacija Lietuvoje 1944–1956 m.*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2022, 560 p., ISBN 978-609-8314-15-1

Prityrusio etninės politikos tyrėjo Vlado Sirutavičiaus naujoji monografija *Politinė galia ir lietuviškas etniškumas* – ilgalaikio mokslinio tyrimo rezultatas. Jo patikimumą užtikrina solidi teorinė bazė, pristatyta ankstesnių tautinės politikos tyrimų visuma, milžiniška panaudotų archyvinių ir publikuotų šaltinių imtis, surinkta ir išnagrinėta gausi statistinė medžiaga. Nors knyga parašyta moksline kalba, visa joje vartojama terminija, teorinės koncepcijos yra kompetentingai pristatytos, paaiškintos, todėl šiuo tyrimu be vargo galės pasinaudoti ne tik profesionalūs istorikai, politologai, bet ir kitų humanitarinių ir socialinių sričių tyrėjai, studentai, mokytojai.

Labai apibendrintai galėtume sakyti, kad V. Sirutavičius šioje knygoje nagrinėja pokario Lietuvos politinio elito bandymus suderinti lietuviybę (tautiškumą) ir sovietinę ideologiją. Pasakojimo intrigą kuria nuolatinis ano meto politinių LSSR vadovų (beje, tarpusavyje nesutariančių) balansavimas tarp siekių įtraukti etninius lietuvius į respublikos valdymą, plėsti lietuvių kalbos vartojimą viešajame gyvenime ir raštvedyboje, populiarinti lietuvių literatūrinį paveldą ir folkloro tradicijas ir griežtos partinės visų šių procesų kontrolės bei jų panaudojimo sovietizacijos tikslais. Tyrėjas labai detalai rekonstruoja ambivalentišką ir prieštarinę LSSR tautinę politiką, įvairiais pjūviais atskleisdamas, kaip praktiškai veikė pokariu sudarytas sandėris, kuriuo dalis lietuvių inteligentijos sutiko paremti socialistinės Lietuvos kūrimą, jei komunistų partija savo ruožtu rūpinsis ir puoselės lietuvių tautinę kultūrą.

V. Sirutavičius tyrinėja ne tik valdžios taikytas tautinės politikos strategijas, bet ir tai, kaip tos veiklos vertinimas atsiskleidžia iš gyventojų skundų ir saugumo agentų

pranešimų apie pasiklausomus pokalbius. Tai leidžia susidaryti aiškesnį vaizdą apie sovietų tautinės politikos efektyvumą stalinmečio ir ankstyvosios destalinizacijos metais. LSSR politiniai vadovai turėjo nuolat balansuoti: viena vertus, jie nesijautė užtikrinti, kur tiksliai centrinė valdžia užbrėžė leistinas tautiškumo ribas (iš Maskvos sulaukdavo skirtingų signalų, ypač 1953–1956 m.), kita vertus, turėjo paisyti gyventojų nuotaikų ir gandų. Tyrimui gyvumo suteikia konkretūs pavyzdžiai. Tarkime, nagrinėdamas nacionalinių kadro politiką V. Sirutavičius pasitelkia archyvinis duomenis, leidžiančius rekonstruoti tipinio partinės mokyklos absolvento karjeros galimybes. O nacionalines įtampas LSSR politinio-administracinio aparato viduje jis papildė konkrečių skundų ir jų nagrinėjimo duomenimis.

Knygos pavadinime vartojama sąvoka *etniškumas* pirmiausia siejasi (bent jau man) su kilme, kalba ir folkloru. O iš tikrųjų šis tyrimas apima platesnę LSSR tautinės politikos sritį: nuo lietuvių kilmės partinių kadro rengimo, lietuvių ir rusų kalbų viešo vartojimo reglamentavimo iki etninės liaudies kultūros propagavimo ir literatūros paveldo vertinimo. Platus tyrimo laukas turi savų trūkumų, bet ir privalumų. Sunku įžvelgti tiesiogines sąsajas tarp Vilniaus partinės mokyklos veiklos ir, sakykim, Jono Biliūno palaikų parvežimo į Lietuvą. Knyga tarsi koks skiautynys ar mozaika sudėliota iš daugelio atskirų atvejų analizių. Bet kaip ir mozaikos bendrą vaizdą gali įžiūrėti tik nuo jos atsitraukęs, taip ir šiame tyrime sulig kiekvienu nauju išnagrinėtu atveju vis labiau veriasi 1944–1956 m. LSSR tautinės politikos pjūvis. Taigi tyrimo privalumas tas, kad galime pamatyti įvairias šios politikos raiškos sferas konkrečiu istoriniu laiku. Trūkumas – kad griežtuose chronologiniuose rėmuose analizuojami mikroatvejai (Žemaitės jubiliejus 1945 m. ar Čiurlionio kūrinių eksponavimas 1954 m. literatūros ir meno dekadose Maskvoje) stokoja gilesnio konkrečios srities išmanymo, kurį galėtų suteikti diachroninis žvilgsnis. Tarkime, Žemaitės recepcijos istorija nuo XIX a. pabaigos leistų adekvačiau įvertinti stalinistinę jos biografijos ir darbų interpretaciją.

Platus tautinės politikos aspektų pasirinkimas aptariamoje monografijoje turi dar vieną trūkumą. Kai kurie iš čia analizuojamų kultūrinių reiškinių (Dainų šventės tradicijos atkūrimas arba lietuvių literatūros ir meno dekados stalinmečiu) jau yra sulaukę išsamių istorinių ir kultūrologinių tyrimų. Nors V. Sirutavičius jų neignoruoja, vis dėlto skaitytojams taip ir lieka neaišku, ką gi nauja šioje monografijoje pavyko atrasti analizuojant jau išsamiai tirtus lietuvių kultūros reiškinius. Nėra plačiau komentuojama ir knygoje aptariamų tautinės politikos raiškos aspektų atranka. Antai tikrai daug dėmesio skiriama literatūros paveldo vertinimui stalinmečiu. O štai dailei ar muzikai – tik labai menkai (aptariant lietuvių literatūros ir meno dekadas). Galima spėti, kad pastarosioms mažiau dėmesio teikė ano meto spauda, jos rečiau būdavo linksniojamos partijos suvažiavimuose. Tik ar spaudos ir partijos dėmesys yra svarbiausias kriterijus atsirenkant tautinės politikos tyri-

mo sritis? Jei sutiktume su V. Sirutavičiaus pozicija, kad LSSR tautinės politikos tikslas buvo formuoti naują sovietinio lietuvių tapatybę, tai reikėtų pripažinti, kad didžiausią socialinį poveikį anuomet turėjo ne partinė, o bendrojo lavinimo mokykla. Pastarajai tyrime visai neskirta dėmesio. O juk per lietuvių kalbos ir literatūros programas ir mokomąją medžiagą sovietizuota Žemaitės ar J. Biliūno gyvenimo bei kūrybos recepcija pasiekė daugiau visuomenės narių, darė stipresnį poveikį literatūros kanono struktūros poslinkiams nei jubiliejinių Žemaitės raštų leidyba ar J. Biliūno palaikų pervežimo ceremonija. Kita vertus, viename tyrime neįmanoma aprėpti visų tautinės politikos raiškos būdų. *Politinė galia ir lietuviškas etniškumas* paklojo solidžius teorinius ir istoriografinius pagrindus pokario LSSR tautinės politikos kultūrinėms praktikoms tirti, o toliau tęsti šiuos darbus turėtų lingvistai, literatūrologai, menotyrininkai ir visų kitų gretimų disciplinų tyrėjai. Tik sutelkti tarpdalykiniai tęstiniai tyrimai leistų pagrįstai kalbėti apie minėtosios politikos efektyvumą ir rezultatus.

Kaip literatūrologė, mane, žinoma, labiausia intrigavo pirmoji aptariamos monografijos dalis, pavadinta „Stalininė kultūrinė-tapatybinė inžinerija“ (p. 33–225). V. Sirutavičius čia susitelkia į konkrečių lietuvių kultūros (daugiausia folkloro ir literatūros) sovietizacijos atvejų analizę. Kitaip tariant, jis aiškina, kaip konkreiti tautinės kultūros sfera buvo apropriuojama taikant VKP(b) Lietuvos biuro pirmininko Michailo Suslovo suformuluotą sovietinės lietuvių kultūros receptą – ši turinti būti nacionalinė savo forma, socialistinė turiniu.

LSSR elito užsibrėžtas tikslas iš naujo persvarstyti visą ligtolinį kultūrinį paveldą pateikiant naują, marksistinę-lenininę, jo traktuotę reikalavo laiko ir specifinių kompetencijų. Nei viena, nei kita LKP vadovybė neturėjo. Ji nuolat skubino tuos keletą užsilikusių (į Vakarus nepabėgusių ir dar nerepresuotų) literatūrologų kurti naują, socialistinę, lietuvių literatūros istoriją. Bet kai pastarieji galiausiai parengdavo kokį proginį leidinį, Antanas Sniečkus, Vladas Niunka ar kuris kitas kompartijos ideologas pratrūkdavo kritikuoti rengėjus už „buržuazinį nacionalizmą“. V. Sirutavičius įdėmiau neanalizuoja stalinmečio literatūros lauko procesų, bet man atrodytų svarbu konstatuoti, kad sunkumai, su kuriais susidūrė LSSR politinis elitas, stalinmečiu savotiškai „buksuodamas“ su literatūros paveldo pervertinimu, buvo susiję su komunistų humanitarų kadrų stoka (politinių ir administracinių LSSR kadrų rengimą V. Sirutavičius detaliai išnagrinėjo antroje monografijos dalyje, p. 227–366).

Kultūros paveldo vertinimas stalinmečiu, pasak knygos autoriaus, buvo grindžiamas Lenino mokymu apie dvi kultūras – pažangią ir reakcinę – vienoje nacionalinėje kultūroje. Todėl vertinant bet kurį praeities rašytoją reikėjo aiškiai išskirti, kas jo biografijoje ir kūryboje pažangu, o kas – reakcinga. Atitinkamai kuo daugiau pažangumo, tuo tas paveldas vertinamas palankiau ir atvirkščiai. Bėda ta, kad

pažangumą apibrėžti ir išmatuoti tebuvo įgalioti kompartijos lyderiai. O kiti galėjo tik sekti jų mokymu, bet, šiukštu, neužsiimti saviveikla.

Sovietinę mokyklą išėjusių lietuvių literatūrologų tuo metu nebuvo. Net ir tarpukario literatūros kritikai marksistai Kostas Korsakas bei Valys Drazdauskas užtruko pramokti stalinistinio vulgariojo marksizmo dogmų. V. Sirutavičius mini, kad K. Korsakas sulaukė kritikos už savo literatūrologinių straipsnių rinkinį, bet ne mažiau svarbu man atrodytų analizuoti jo kaip pagrindinės literatūros tyrimų institucijos – Lietuvių literatūros instituto (nuo 1952 m. Lietuvių kalbos ir literatūros instituto) – vadovo veiklos strategiją. K. Korsakas ne kartą sulaukė LKP vadovų kritikos už instituto vilkinamus literatūros istorijos persvarstymo darbus (vėluojančią akademinę istoriją). Vis dėlto jis rinkosi atsargiai išlaukti pavojingiausias pokario metus, ir ši strategija, ko gero, leido jam saugiai dirbti instituto vadovo pareigose ne tik stalinmečiu, bet ir dar kelis dešimtmečius po jo. O štai Valstybinei grožinės literatūros leidyklai vadovavęs V. Drazdauskas buvo represuotas, nes laiku nesuprato, kad net ir iš anksto su LKP suderinti literatūros paveldo leidimai naujoje politinėje sistemoje gali pasirodyti tik ideologiškai apdoroti. Situacijos keblumą lėmė tai, kad net ir patys partiniai ideologai „teisingą požiūrį“ suformuodavo *post factum*, t. y. jau pasirodžius konkrečioms publikacijoms.

Nors monografijoje nėra išsamiau aiškinamasi, kuri literatūros paveldo dalis kėlė didžiausią riziką leidėjams ar rengėjams, bet tiek iš V. Sirutavičiaus pateikiamos medžiagos, tiek iš kitų šaltinių matyti tai buvus tautinio sąjūdžio ir pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpio kūrybą. Antai vienas pirmųjų po karo į literatūros paveldo sklaidą aktyviai įsitraukęs Antanas Venclova sulaukė kritikos už tai, kad 1945–1949 m. rašydamas apie Žemaitę ir Maironį rėmėsi lietuvių tautinio judėjimo samprata, perimta iš savo dėstytojų (visų pirma Juozo Tumo) Vytauto Didžiojo universitete (VDU). Humanitarinės minties tradicijos aspektas, man regis, monografijoje galėjo būti labiau išryškintas aptariant išsiskiriančius sovietus rėmusių VDU dėstytojų ir absolventų bei sovietinę marksistinę mokyklą išėjusių komunistų istorikų ir literatų (Romo Šarmaičio, Kazio Preikšo) požiūrius. Kaip rodo V. Sirutavičiaus tyrimas, net ir pats LSSR politinis elitas nesutarė dėl tautinio sąjūdžio traktuotės, todėl oficialų, visiems privalomą marksistinį-lenininį šio reiškinio vertinimą pateikė tik 6-ojo dešimtmečio pradžioje.

Stalinmečiu ne tik tam tikrų kultūros procesų, bet faktiškai kiekvieno rašytojo biografijos ir kūrybos vertinimą turėjo sankcionuoti partija. Išmokti marksizmo-leninizmo kursą nepakako, kad įgytum kompetenciją savarankiškai spręsti apie paveldą. Antai tarpukariu komunistų leisto žurnalo *Priekalas* bendradarbiai Žemaitės nelaikė liaudies rašytoja – Zigmas Angarietis ją netgi vadino „buožių rašytoja“ (p. 77). Bet pokariu jos vertinimas keitėsi. Mano supratimu, tai lėmė pastangos rasti tinkamesnį pretendentą į ankstesnio lietuvių kanono centro – Maironio – vietą.

Žinoma, Žemaitės atveju pažangumą dar teko atsijoti nuo reakcingumo, bet jos kūrybos liaudiškumas lėmė, kad stalinizmo metais būtent ši rašytoja tapo centrine kanono figūra. Suprantama, literatūrologams norėtusi, kad Žemaitės ar J. Biliūno atvejį V. Sirutavičius matytų platesniame kanono formavimo kontekste, bet kartu reikia pripažinti, kad iš tikrųjų tai ne istorikų, o būtent literatūrologų darbas (iki šiol, deja, dar neatliktas).

Kitaip nei A. Venclova, „išsišokęs“ su nesuderintu literatūros istorijos procesų vertinimu, totalitarinės sistemos kultūrinio lauko žaidimo taisyklės, regis, geriau perpratęs K. Korsakas sulaukė partinių veikėjų suformuluotų ideologinių praeities vertinimo gairių ir jomis vadovavosi atlikdamas Lietuvių literatūros instituto parengtus kolektyvinius nacionalinės literatūros istorijos darbus. Institutui teko išties sudėtingas uždavinys perkurti nacionalinės literatūros istorijos pasakojimą ir esmingai perstruktūruoti kanoną, kad šis atitiktų ideologinę dogmą, esą socialistinė literatūra – tai aukščiausias lietuvių literatūros raidos proceso taškas. V. Sirutavičiaus tyrimas gerai atskleidžia stalinmečio lietuvių literatūrologijos nesavarankiškumo mastą: rengdami naująją lietuvių literatūros istoriją instituto mokslininkai savo darbą turėjo derinti ne tik su vietine partine vadovybe, bet ir su Maksimo Gorkio Pasaulinės literatūros institutu.

Vertinga autoriaus įžvalga, kad per pirmuosius penketą pokario metų susiformavo literatūros paveldo vertinimo kontrolės ir savikontrolės mechanizmai: KP griežtai kontroliuojami rašytojai ir literatūrologai netrukus perėmė partinius metodus ir ėmė aktyviai kritikuoti ar tiesiog skųsti vieni kitus (p. 75). Partijai beliko prižiūrėti, kad kontrolės sistema funkcionuotų sklandžiai. Monografijoje taip pat skleidžiasi VDU mokyklą išėjusių literatų humanitarinės minties (ir žodyno) gludinimas tairkantis prie stalinistinės ideologijos.

Turbūt vertingiausia tyrimo dalis – tai centrinės sovietinio diskurso sąvokos *liaudis* reikšmės raidos rekonstrukcija nuo pirmojo pasirodymo XIX a. lietuvių spaudoje (p. 133–187). Asmeniškai man po šio tyrimo pasidarė aiškiau, kodėl stalinmečiu buvo dažnai vartojama iš pirmo žvilgsnio kone tautologinė samplaika *darbo liaudis*. Bet V. Sirutavičiaus atliktas tyrimas leidžia spėti tai buvus pereinamojo laikotarpio reiškinių, kai klasinę liaudies sampratą reikėjo atskirti nuo tarpukariu susiformavusios liaudies kaip tautos substituto vartojimo tradicijos. Labai perspektyviu laikau šį V. Sirutavičiaus pradėtą stalinizmo politinio žodyno tyrimą. Kartu viliausi, kad visuomenės mąstymą keitusios sovietinės lietuvių naujakalbės studijas pratęs ir kiti istorikai ar lingvistai.

Man nepavyko suprasti tik knygos struktūros sumanymo. Atrodytų, monografiją logiška būtų pradėti nuo liaudies sąvokos istorijos, nuo bendrųjų nacionalinės politikos formavimo principų, kadrų politikos ir tik tada pereiti prie konkrečių kultūrinių iniciatyvų atvejo analizės. Autorius pasirinko priešingą

kelią. Veikiausiai turėjo savų motyvų, bet vis dėlto būtų buvę pravartu juos paaiškinti ir skaitytojams.

Ir jau visai baigiant – pastaba dėl kalbos redaktorės darbo. Nors nerastume knygos, kurioje nebūtų įsivėlusį viena kita klaida, bet kai mokslinės leidyklos publikacijoje aptinki iškraipytus rašytojų ir menininkų asmenvardžius bei slapyvardžius (J. Žemaitė, V. M.-Putinas, Vidūnas, *Mykolas* Konstantinas Čiurlionis), darosi apmaudu.